

Význam cisterciáckého řádu pro osídlení Čech

KATEŘINA CHARVÁTOVÁ

Cisterciácký řád, který vznikl roku 1098, patřil k moderním reformním hnutím své doby. Jednou z jeho významných odlišností od jiných řeholí bylo svébytné pojetí ekonomiky. Ekonomický program cisterciáků vycházel z ideje autarktního hospodářství. Zakazoval přijímat rentu z poddanské půdy; jednotlivé kláštery měly žít pouze z práce svých členů, mnichů a konvršů. Proto se měla nová opatství zakládat v dosud neosídlených místech a k povinnostem členů řádu patřila kultivace okolní krajiny. Na takto získané půdě měly být budovány velké hospodářské dvory, grangie, jež měly zabezpečovat veškeré hmotné potřeby kláštera. (Lékai 1977, s. 282–346).

Ekonomický systém cisterckého řádu, tak jak byl shora nastíněn, byl již od počátku porušován, neboť jednotlivé kláštery přijímaly vedle neosídlené půdy i poplatné vsi. Od konce 12. století je pak idea samostatného hospodářství postupně opouštěna. Cisterciácké kláštery se stávají běžnou feudální vrchností a jejich majetek převážně rentovým velkostatkem (Ribbe 1980, s. 203–215).

Dřívější názory vycházející z cisterciáckých statut předpokládaly rozsáhlou kolonizační činnost cisterciáků. Z toho vzešla představa velkého významu řádu pro osídlení zejména ve střední Evropě. Podrobné studium vývoje jednotlivých opatství, které se provádí hlavně v Německu a Polsku, v posledních několika desetiletích ukázalo, že činnost řádu jako kolonizátora byla v minulosti nadhodnocena (Krausen 1953, Haas 1959, Trawkowski 1959, Epperlein 1967). Naopak se zdá, že ve východních částech střední Evropy, kde měly cisterciácké kláštery odlišné podmínky, k vytvoření vlastního hospodářství na bázi grangií a ani k předpokládané rozsáhlé kolonizaci nedošlo (Ribbe 1980, s. 205).

Příspěvkem do diskuse o významu cisterciáků pro osídlení střední Evropy by měla být i moje práce. Za cíl si klade poznat formy a rozsah kolonizační činnosti cisterciáckého řádu v Čechách i zásahy cisterciáků do již existující struktury osídlení. Vychází ze studia českých řádových domů, k nimž byl přibrán částečně klášter valdsaský, který ač sám leží mimo území Čech, měl v Čechách rozsáhlé statky a na kolonizaci země se podílel.

V Čechách existovalo v době předhusitské 10 cisterciáckých opatství. Polovina z nich vznikla v krátkém údobí 1142–1150, ostatní v různých časových odstupech od konce 12. století po polovinu 14. století. Ne pro všechny kláštery máme zachováno srovnatelné množství pramenů. O vývoji některých víme relativně mnoho, dějiny jiných zůstávají mimo možnost našeho poznání.

V následujícím textu hodlám probírat jednotlivé kláštery postupně v pořadí tak jak vznikaly. Pokusím se stručně nastínit jejich postavení, význam v předhusitském období a předpokládaný vliv na změny osídlení.

Klášter valdsaský ležící 4 km jihozápadně Chebu vznikl roku 1133. Patřil k významným bavorským řádovým domům. Jeho vazba k Čechám nebyla pouze majetková, ale Valdsasy se staly také mateřským klášterem některých českých opat-

ství. Ve 2. polovině 12. století získal rozsáhlé území při hranici Čech, od Halštrovu v severním Chebsku zhruba až po dnešní Kraslice (CDB I, č. 204, s. 192–193; č. 295, s. 263–265). Roku 1185 je v daném prostoru jmenováno již 14 vsí, které silným zastoupením mytebních toponym typu -grün a -rode jasně ukazují na kolonizační původ (Mon. Egr. č. 98; Schwarz 1931, s. 106–118). Postupem doby zde vzniklo celé panství, jehož centrem se staly Luby (Schönbach) povýšené 1319 na město (Šimák 1938, s. 546). Další statky patřily Valdsasům u Chodova v Loketsku a na Žatecku, cisterciáci zde však zřejmě nekolonizovali. Na Žatecku získali Přívlaky (CDB I, č. 204, s. 192–193), jež v období 1159–1194 přebudovali na grangii (CDB I, č. 351, s. 316).

Prvním českým cisterciáckým klášteřem byl Sedlec založený patrně roku 1142 (CDB I, č. 155, s. 155–157). Vznikl jako soukromá šlechtická nadace a jeho vývoj do objevů kutnohorského stříbrného pásma nijak nenasvědčoval tomu, že se stane jedním z nejvýznamnějších klášteřů v Čechách. Vesnickou kolonizaci Sedlec před koncem 13. století zřejmě nepodnikal vůbec či byly její stopy překryty hornickým osídlením. Na přelomu 13. a 14. století nechal v lese Boru založit 2 vsi (CDB V, č. 877, s. 614; RBM II, č. 2129, s. 917; Čelakovský 1916, s. 19; Boháč 1972). Od 12. století zakládal hospodářské dvory. V době předhusitské jich vlastnil asi 16–20 (Nový 1965, s. 47; Čechura 1984, tab. 2). Ne všechny z nich založil, některé získal již hotové. O klášterním původu můžeme uvažovat minimálně u 7 z nich. Neobvykle velký hospodářský dvůr patřil klášteři v Poboří, v roce 1340 k němu náleželo 18 lánů pozemků (RBM IV, č. 779, s. 308), což se rovná průměrné velikosti valdsaských grangií v Německu (Langhammer 1936, s. 131). Vzhledem k tomu, že Poboří patřilo sedleckému klášteři od jeho založení, lze uvažovat hypoteticky o tom, zda Poboří nebylo klášterní grangií.

Na sedleckém panství se setkáváme v několika případech s existencí tvrze v rámci klášterní vsi (RBM III, č. 323, s. 131–132; AČ I, s. 528, AČ II, s. 185). Tvrze patrně souvisely s ochranou državy a jejich vznik lze připsat cisterciákům. Městečko nevybudoval Sedlec žádné.

Opatství v Plasích založil kníže Vladislav snad roku 1144 (CDB I, č. 396, s. 408–409). Plasy získaly rozsáhlé pozemkové vlastnictví jednak ve svém okolí, jednak v zázemí Prahy a staly se jedním z nejbohatších cisterciáckých klášteřů v zemi. V době vzniku klášteře probíhala na Plassku kolonizace inspirovaná místními šlechtickými rody a panovníkem. K nim se brzy připojili i cisterciáci, kteří zde ve třech lesních újezdech založili před rokem 1250 (CDB I, č. 396, s. 408–409; č. 278, s. 243–244; č. 296, s. 265–267; CDB IV, č. 192a, s. 352) asi 6–11 vsí a jednu zaniklou ves nechali obnovit (CDB II, č. 258, s. 247–248). Kolonizační činnost klášteře pokračovala i ve 2. pol. 13. století a ve 14. století, probíhala však ve větší vzdálenosti od Plas a jejím produktem byly vsi ojedinělé, které doplňovaly tehdy již poměrně hustou mozaiku osídlení. Mniši v té době nově založili nejspíše 4 vsi (Kočka 1930, s. 115, 147, 174, 246) a 2 obnovili (RBM IV, č. 1945, s. 765; Kočka 1930, s. 18). U jedné z obnovených vsí došlo přitom k posunu asi o 1 km a ke změně jména, takže na první pohled se zdá, jako by se jednalo o založení vsi nové. Vedle toho je prameny doloženo klučení jižně plaského panství, u Všeborova (RBM IV, č. 1221, s. 487). Nevíme přesně, co bylo jeho cílem; snad zde klášter proponoval důlní podnikání. Na svém majetku u Prahy, který byl podstatně menší než panství na Plzeňsku, založil klášter jen jednu ves, a to počátkem 14. století (RBM II, č. 809).

Plaská kolonizace byla národnostně česká, využívala patrně stávajících populačních rezerv z okolí. Svědčí pro to výhradně česká jména nových vsí i přenášení jmen z blízkých osad (Obora, Oboříčka, dvoje Koryta).

Do roku 1250 vybudovali mniši 12 hospodářských dvorů (CDB IV, č. 192a,

s. 352), z toho jeden u Prahy, ostatní na Plassku. Jen jeden dvůr mohl vzniknout „na zeleném drnu“. U všech zbývajících je doloženo starší osídlení (villa, praedium), které klášter získal dary či koupí. Ve většině těchto případů s výstavbou dvora starší typ osídlení zaniká; jen ve dvou se vedle hospodářského dvora udržuje i původní ves. Po roce 1250 vybudoval klášter další 3 dvory, které všechny byly součástí plaských statků v zázemí Prahy (RBM II, č. 1461, s. 627; č. 2009, s. 906 až 907; RBM IV, č. 865, s. 342; č. 866, s. 342–343). Zde vznikl též hrad Kuglvaid, jenž je znám z jediného dokladu v roce 1357 (Sedláček 1891, s. 299).

Co zakládání městeček se týče, vybudovali plasští cisterciáci s určitostí jedno (Kralovice) a jejich účast na vzniku druhého (Žihle) je nejistá (Richter 1982, s. 245–246).

Nepomucký klášter vznikl v letech 1144–1145 jako soukromá fundace. Vzhledem k tomu, že se nedochoval klášterní archiv, neznáme z dějin kláštera téměř nic. (Novotný 1928, s. 118). Podle daní, které jednotlivá opatství odváděla různým institucím, patřil Nepomuk k velmi bohatým klášterům (RDP, s. 30–31; Emler 1868–1869; Johnsen, King 1979). Právem u něj můžeme předpokládat kolonizační aktivitu, její rozsah a kvalitu však naprosto neznáme. Nepomuku můžeme připsat snad jen vybudování stejnojmenného městečka a dále dvou méně významných tržních míst Blovic a Plánice (Richter 1982, s. 248; Čechura 1981, s. 254).

Klášter Hradiště nad Jizerou byl založen před rokem 1150 neznámým soukromým fundátorem. Podobně jako vývoj nepomuckého opatství tak i jeho osudy jsou pro nedostatek pramenů zahaleny nepoznáním. O klášteru v období předhusitském se dovídáme nejvíce ze zlomku urbáře (Emler 1884), na jehož základě lze částečně rekonstruovat klášterní panství. Rozsah pozemkové držby Hradiště n. Jiz. byl vzhledem k ostatním cisterciáckým državám průměrný. V dalším výkladu se opírám zcela o poznatky J. V. Šimáka (1917, s. 21–112; 1938, s. 800), který se Hradištěm i celým okolním krajem podrobně zabýval. Podle něj cisterciáci založili na vysočině severně kláštera přes 20 vsí. Kolonizace probíhala ve 12. a 13. století a národnostně byla česká. Kolem roku 1400 patřilo hradištským mnichům 6 hospodářských dvorů, které zřejmě všechny klášter sám vybudoval. Již před rokem 1279 založili cisterciáci poddanské město, jež dostalo jméno Mnichovo Hradiště (PDČ II, s. 348), ve 14. století vyšadili místo Nova Civitas (původně Jezvě).

Nejmenším českým cisterciáckým klášterem bylo Svaté Pole. Vzniklo před rokem 1150 soukromým založením (Novotný 1928, s. 120). Jeho dějiny či majetková držba nejsou prakticky známy. Vzhledem k tomu, že se jednalo o vyložené chudý klášter (Johnsen, King 1979, s. 90), nelze u něj pravděpodobně s většími zásahy do osídlení počítat.

Klášter v Oseku byl také panského založení. Jeho počátky sahají nedlouho před rok 1200 (CDB I, č. 355, s. 319–320; CDB II, č. 64, s. 59–60). Významem i majetkem náležel k opatstvím prostřední úrovně. Největší kolonizační aktivitu prokázal při osazování šemnického újezdu, kde z jeho iniciativy bylo založeno v období asi 1270–1330 6–9 vsí. Na statcích v severozápadních Čechách je kolonizační činnost ve 13. století nejistá a maximálně s ní můžeme spojit vznik 4 osad; ve 14. století je bezpečně doložená a vedla k vytvoření 2 vsí (Charvátová 1984). Národnostně byla osecká kolonizace převážně německá. Hospodářských dvorů založil Osek na svém panství celkově 10. V případě oseckých dvorů máme též doložen fakt, že dvory překrývají původní vesnické osídlení. (Charvátová 1980, s. 246, pozn. 2). Klášter podnikl i jednu lokaci městskou (oppidum, pak civitas Škrlec – RBM IV, č. 887, s. 354). Pokus o další městské založení, k němuž mělo dojít snad v polovině 13. století (valové opevnění v prostoru dolního nádraží v Oseku) zůstává nepotvrzenou hypotézou. (Klápště 1978, s. 61; Richter 1982, s. 248).

Vyšebrodský klášter založili Rožmberkové roku 1259 (CDB V/1, č. 188, s.

298–300). Patřil mezi opatství středně majetná. Při svém založení obdržel jihozápadně Vyššího Brodu rozsáhlé území, tzv. Klášterní les, kde nechal vystavět asi 10 vsí. Doba, kdy k tomu došlo, není známá, nejspíše kolem poloviny 14. století (Schmidt 1896, s. 270). Další oblastí, kde zasáhla kolonizační aktivita Vyššího Brodu, bylo jejich hořické panství, kde založili snad 5 vsí, a to zřejmě ve 2. polovině 14. století (UBH č. 141, s. 158–161). Jazykově byla vyšebrodská kolonizace německá, osadníci snad přicházeli ze sousedních oblastí Rakouska, o čemž svědčí častý výskyt toponym typu -schlag (Schwarz 1931, s. 108).

V předhusitské době je na českém území doloženo 12 vyšebrodských dvorů. Některé z nich vznikly na předtím neosídlené půdě (*curia vaccarum*, *curia caprarum*), jiné klášter obdržel původně jako vsi. Městskou lokaci Vyšší Brod nepodnikl.

Zlatá Koruna, královského původu, byla založena v roce 1263 (CDB V/1, č. 391, s. 580–583). Ač poměrně pozdního vzniku, získala rozsáhlé území a záhy se stala jedním z nejbohatších klášterů v zemi. K vybudování velkého pozemkového panství přispěla značně vlastním úsilím, neb byla z hlediska kolonizačního neobyčejně aktivní. Ze všech českých klášterů zakládala nejvíce, připisuje se jí vznik asi 100 vsí (Kubíček 1914, s. 40–43; Kadlec 1949, s. 48–72). Zlatokorunská kolonizace začala před rokem 1293 a pokračovala do 60. let 14. století (Kadlec 1949, s. 59). Osadníky byli nejprve Češi, později Němci, kteří pocházeli především z Horních Rakous. Na klášterství leželo 20 hospodářských dvorů, z nichž 12 cisterciáci sami založili (Kadlec 1949, s. 59). Zlaté Koruně je připisováno též přenesení městečka Netolic (Richter 1982, s. 292). Zbraslavský klášter založený roku 1292 byl stejně jako Zlatá Koruna fundací královskou (RBM IV, č. 1888, s. 745). Jeho politický význam přesahoval postavení hospodářské, neb z hlediska majetkového patřila Zbraslav k řádovým domům střední úrovně. Klášter měl zboží jednak ve svém okolí, jednak ve východních Čechách v prostoru Chocně a Ústí nad Orlicí. Na vzdálených východočeských statcích patrně do stávajícího stavu osídlení nezasahoval. Na Zbraslavsku se v období 1340–1350 podílel na osazování podhůří Hřebenu, kde z jeho iniciativy vznikly asi 3 vsi a jedna, Klínek, byla přenesena. (Tadra 1904, č. 99, s. 50–52; č. 226, s. 189; Žemlička 1974, s. 446; Boháč 1978, s. 92). Nové vsi byly národnostně české, původ jejich osadníků lze hledat v nedalekém okolí (Žemlička 1974, s. 446–447). Dvorů vlastnil klášter patrně 6. Minimálně v Klínci jej sám vystavěl (Tadra 1904, č. 135, s. 84–86). Zbraslavské panství ve východních i středních Čechách obsahovalo také několik městeček, všechna však klášter získal již fungující.

Nejmladší cisterciáckou fundací v Čechách se stala roku 1357 Klášterní Skalice u Kouřimi. Její osudy jsou známy jen velmi málo. Byla nejspíše pouze nevýznamným malým klášterem. Vzhledem k tomu i k jejímu pozdnímu založení nelze příliš předpokládat, že by se podílela na kolonizaci.

Celkově můžeme říci, že většina cisterciáckých klášterů, které měly v českých zemích pozemkový majetek, účastnila se i osídlovacího procesu. Kolonizační činnost cisterciáků nabývala různých forem. Nejvýznamnější byla kolonizace venkovská, již můžeme připsat přinejmenším více než 170 osad. Nadpoloviční většina nových vsí však byla dílem jediného kláštera Zlaté Koruny. U většiny ostatních dosahovala jejich zakládací aktivita v průměru 10–20 osad. Dva kláštery (Sedlec a Zbraslav) založily méně než 5 lokalit. U malých opatství, Svatého Pole a Klášterní Skalice se kolonizační aktivita nepředpokládá, nemůžeme ji však zcela vyloučit. Z hlediska národnostního vidíme, že cisterciácká kolonizace nebyla vždy německá, o záměrném uvádění Němců do Čech nemůžeme mluvit. Z výpovědi pramenů vyplývá, že cisterciáci využívali při osídlování menšího rozsahu lidí z okolí, při kolonizaci rozsáhlejší, kdy místní rezervy již nepostačovaly, přiváděli nové obyvatele ze vzdálenějších míst. Pokud se klášterní panství nalézalo při českoněmecké

hranici, jak tomu bylo u Valdsas, Oseka či Vyššího Brodu, byli těmito osadníky obvykle Němci. V případě klášterství Zlaté Koruny nacházíme osídlení oboje, nejprve české, později německé. Na cisterciáckých državách uvnitř Čech (Sedlec, Plasy, Hradiště n. Jiz., Zbraslav) se setkáváme s osadníky většinou českého původu.

Názvy vsí vybudovaných klášterů často odrážejí kolonizační původ. U českých jmen shledáváme typy toponym podle porostů (Břízsko, Doubravice, Olšina) či způsobů kultivace (Žďár, Proseč), u německých vidíme hojně jména mytební, v západních Čechách typy se substantivem -grün a -rode, v jižních -schlag.

Co se týče klášterních hospodářských dvorů, byl rozsah kultivace, k němuž došlo v souvislosti s jejich založením, ve srovnání s kolonizací vesnickou menší. Všechny řádové domy sice dvory zakládaly, počet dvorů byl však celkově menší než počet cisterciáky lokovaných vsí. Kláštery vlastnily od 1 do 20 dvorů, celkově jich v Čechách bylo více než 85. Navíc ne každý hospodářský dvůr musel znamenat kultivaci. Někdy kláštery, jak již řečeno, využily polností starších vsí a připojily je k nově založenému dvoru. Také se zdá, že rozsah pozemků patřících ke dvoru nemusel dosáhnout velikosti plůžiny průměrné vsi (Charvátová 1986, s. 245, poznámka 35).

Poměrně malému zájmu cisterciáků se těšily lokace městské. Celkově jich shledáváme jen několik, průměr nedosahuje ani jedno poddanské město na jedno opatství.

Vedle hlavních projevů kolonizační aktivity klášterů, vsí, hospodářské dvory, města, musíme počítat i s dalšími zásahy do osídlení. Poměrně častá je skutečnost, kdy výstavba hospodářského dvora není uskutečněna na novém místě, ale nahradí již stávající osídlení, většinou vesnického rázu. Kromě toho, že cisterciáci zakládali nové vsi, nechávali též obnovovat osady zaniklé, nebo vsi existující jen rozšiřovali. V rámci jednotlivých osad se setkáváme s výstavbou kostelů, tvrzí, s budováním rybníků. V jednom případě je cisterciákům připisováno i vybudování hradu. Jaký zásah pro osídlení znamenala emfyteutizace, na klášterních panstvích poměrně častá, těžko říci. Snad s ní byla spojena přestavba plůžiny, ale jistě prokázané to není.

Míra kolonizační aktivity jednotlivých opatství závisela na různých faktorech. Více než na absolutním datu vzniku kláštera záleželo na tom, v jakém stadiu osídlovacího procesu se ten který kraj nacházel. Předcházela-li vzniku kláštera rozsáhlá kolonizace jiných vrchností, neměl již velké možnosti uplatnění. Základním předpokladem bylo vybavení kláštera neosídlenou půdou. Byl-li klášter nadán převážně vesnicemi a získal-li jen malé množství lesnatého území, nemohla se jeho kolonizační aktivita příliš uplatnit. Z vnitřního hlediska klášterů můžeme předpokládat, že každý klášter, byl-li toho z ekonomického hlediska schopen, měl na kolonizaci zájem. Tento zájem vyvěrá na povrch zvláště patrně v případech, kdy kláštery budují nové vsi, ač pro ně není dost prostoru, kvalitní půda ap. (Charvátová 1984, s. 249).

Ze studia kolonizačních snah cisterciáckých klášterů v Čechách vyplynulo, že kolonizační aktivita i ekonomika, v jejímž rámci se projevovala, nebyla u všech klášterů stejná. To bylo způsobeno především faktem, že se jednotlivé řádové domy musely vyrovnávat s rozporů mezi cisterciáckou ideou hospodářského systému modelovanou na situaci v západní Evropě na straně jedné a reálnými možnostmi, jež vyplývaly z odlišných poměrů středoevropských na straně druhé. Hospodářská činnost byla pak u každého kláštera vlastní specifickou modifikací cisterciácké ekonomiky v jednotlivých konkrétních podmínkách, modifikací dynamickou, jež reagovala citlivě na změny, k nimž docházelo v průběhu času.

Prameny a literatura

- AC: Archiv český I, II, ed. F. Palacký, Praha 1840 sq.
- Bohác Z. 1972: Pozdní kolonizace levobřežního úseku středního Polabí, *Historická geografie* 8, 105–113.
- 1978: Dějiny osídlení středního Povltaví v době předhusitské, Praha.
- CDB: Praha 1904 sq.
- Čechura J. 1981: K některým otázkám hospodářského a správního systému cisterciáckých klášterů, *ČSČH* 29, 228–257.
- 1984: Dvě studie k sociálně ekonomickému vývoji klášterního velkostatku v předhusitských Čechách, rukopis.
- Čelakovský J. 1916: Klášter sedlecký jeho statky a práva v době před válkami husitskými, Praha.
- Emler J. 1868–1869: Něco o bernictví českém, *PA* 8, s. 26.
- 1884: Zlomek urbáře kláštera Hradištského, Praha.
- Haas T., 1959: Die Kolonisationstätigkeit des Zisterzienserklosters Ebrach. In: *Fränkische Blätter für Geschichtsforschung und Heimatpflege*, Beilage zum „Frankischen Tag“ 6, s. 89–93.
- Charvátová K. 1980: Hospodářství oseckého kláštera v první polovině 14. století, *ČSČH* 28, s. 239 až 258.
- 1984: Kolonizace oseckého kláštera ve 13. a 14. století, *Folia historica Bohemica* 6, s. 233 až 288.
- Johnsen A. O., King P. 1979: *The Tax Book of the Cistercian Order*. Oslo, Bergen, Tromsø.
- Kadlec J. 1949: Dějiny kláštera Svaté Koruny, České Budějovice.
- Klápště J. 1978: Osek, o. Teplice, *Bulletin záchranného oddělení AÚ ČSAV*, Praha, s. 61.
- Kočka V. 1930: Dějiny politického okresu kralovického I, Kralovice.
- Krausen E. 1953: *Die Kloster des Zisterzienser Ordens in Bayern*, München-Passing.
- Kubiček E. 1914: Správa klášterního velkostatku Svaté Koruny, Praha.
- Langhammer R. 1936: *Waldsassen Kloster und Stadt*, Waldsassen.
- Lékai, L. J. 1977: *The Cistercians, Ideals and Reality*, Kent State University Press.
- Mon. Eg.: *Monumenta Egrana*, ed. J. Gradl, Eger 1886.
- Novotný V. 1928: *České dějiny I/3. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I.* Praha.
- Nový R. 1965: Studie o předhusitských urbářích I, *Sborník historický* 13, 5–64.
- PDČ: *Prameny dějin českých II*, ed. J. Emler, Praha 1874.
- RBM: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II, IV*, ed. J. Emler, Praha 1882 sq.
- RDP: *Regesta decimarum papalium*, ed. W. Tomek, Praha 1874.
- Ribbe W. 1980: *Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Mittelalter*. Agrarwirtschaft. In: *Die Zisterzienser*, Köln.
- Richter M. 1982: Hradištko u Davle městečko ostrovského kláštera, Praha.
- Schmidt V. 1896: Beiträge zur Agrar und Kolonisationsgeschichte der Deutschen in Südböhmen, *MVGDB* 34, 268 sq.
- Schwarz E. 1931: *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*, München und Berlin.
- Sedláček A. 1891: *Hrady, zámky a tvrze české VIII*, Praha.
- Šimák J. V. 1917: *Dějinné paměti okresu mnichovohradištského*, díl I, Mnichovo Hradiště.
- 1938: *České dějiny 1/5. Středověká kolonizace v zemích českých*, Praha.
- Tadra F. 1904: *Listy kláštera zbraslavského*, Praha.
- Trawkowski S. 1959: *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na dolnym Śląsku w XIII wieku*, Warszawa.
- UBH: *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Maria V. zu Hohenfurt in Böhmen*. *Fontes rerum austriacarum XXIII*, Wien.
- Žemlička J. 1974: Osídlení Zbraslavska od 10. do poč. 15. století, *PA* 65, 419–465.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Zisterzienserorden und die Besiedlung Böhmens

Der vorliegende Beitrag zur Diskussion über die Bedeutung der Zisterzienser im Rahmen der Besiedlung Europas geht vom Studium der tschechischen Ordenshäuser aus, teilweise auch des bayrischen Klosters Waldsassen, das in Böhmen Güter besaß und an der Kolonisation des Landes teilnahm. In der vorhussitischen Zeit existierten in Böhmen zehn Zisterzienserabteien. Nicht für alle blieb eine hinreichende Menge vergleichbarer Quellen erhalten, über die Entwicklung mancher Abteien ist relativ genug bekannt, die Entwicklung anderer bleibt außerhalb der Grenzen unserer Erkenntnis.

Aus dem Studium, das vorläufig eine Zwischenbilanz ohne Ansprüche auf Vollständigkeit ist,

ließen sich bereits manche Schlußfolgerungen ziehen. Die Kolonisationsaktivität der Zisterzienser gewann verschiedene Formen. Am wichtigsten war die dörfliche Kolonisation, der man mindestens 170 Dörfer zuschreiben kann. (Mehr als die Hälfte war allerdings das Werk eines einzigen Klosters, Zlatá Koruna genannt.) Eine weitere typische Kolonisationsform war die Gründung von Wirtschaftshöfen, wie sie alle Zisterzienserklöster besaßen, und in Böhmen mehr als 85 gründeten. Im Vergleich mit der dörflichen Kolonisation war der Umfang der Kultivierung im Zusammenhang mit der Gründung der Wirtschaftshöfe geringer. Es gab alles in allem weniger Wirtschaftshöfe als gegründete Dörfer und nicht immer wurden die Höfe auf dem „grünen Rasen“ errichtet; oft übernahmen sie Feldereien älterer Dörfer, der Umfang der zum Wirtschaftshof gehörenden Grundstücke war meist geringer als das durchschnittliche Flurbild der Dörfer. Verhältnismäßig wenig Interesse widmeten die Zisterzienser der Stadtlotation. Im großen und ganzen gibt es nur einige Lokationen, im Durchschnitt nicht einmal ein Untertanenstädtchen je Abtei.

Neben diesen wichtigsten Äußerungen der Kolonisationsaktivität ist aber auch mit weiteren Eingriffen in die Besiedlung zu rechnen. Relativ häufig ersetzte der Aufbau eines Wirtschaftshofs eine ursprüngliche Dorfsiedlung; außer der Gründung neuer Dörfer ließen die Zisterzienser abgekommene Siedlungen erneuern oder das Flurbild bestehender Dörfer erweitern. Sie gründeten auch Kirchen und Festen, legten Teiche an. In einem Fall wird den Zisterziensern auch ein Burgbau zugeschrieben. Mit der auf Zisterziensergütern nicht seltenen Emphyteutisation war möglicherweise ein Umbau des Flurbilds verbunden, beweisen läßt sich das jedoch nicht.

Das Maß der Kolonisationsaktivität der einzelnen Klöster war von verschiedenen Faktoren abhängig. Entscheidender in dieser Hinsicht war nicht so sehr das absolute Datum, als das Stadium des Besiedlungsprozesses der betreffenden Gegend. Wenn der Klostergründung Kolonisationen anderer Obrigkeiten vorangingen, waren der Besiedlungspolitik des Klosters Schranken gesetzt. Grundvoraussetzung einer Kolonisation war der Besitz unbesiedelten Bodens. Klöster, die über mehr freien Boden verfügten, kolonisierten in der Regel intensiver. Jedenfalls darf man voraussetzen, daß die Abteien aus ideologischen und praktischen Gründen für die Kolonisation Interesse zeigten, das besonders klar zutage tritt, wenn sie neue Dörfer gründeten, obwohl Mangel an Raum, geeigneten Bedingungen usw. herrschte.

Als eine der Äußerungen der Wirtschaftspolitik war die Kolonisationsaktivität jedes einzelnen Klosters der spezifische Ausdruck der ökonomischen Zisterzienserideen unter konkreten Bedingungen.

